

DOI 10.33294/2523-4234-2023-33-1-131-139

УДК [930.2:341.485]"1939/1945"(477.83=411.16-055.2):271.4-788-523.6-055.2

Юрій Романович СКІРА

ORCID: 0000-0002-0553-5843

Порятунок єврейських жінок монахинями Студійського уставу під час Голокосту

Вивчено обставини та способи порятунку єврейських жінок монахинями Студійського уставу під час Голокосту. Показано суспільно-політичні умови, стан студитських монастирів перед 1939 р. і в період Другої світової війни. Обґрунтовано, що події літа 1942 р., а саме звернення рабинів Давида Кагане й Кальмана Хамайдеса, спонукали митрополита Андрея Шептицького розпочати широку акцію порятунку євреїв. Простежено участь різних згромаджень у цьому процесі. Основну увагу зосереджено на чернечих осередках студиток.

Ключові слова: монахині Студійського уставу, євреї, жінки, Голокост, переховування

Yurij Skira

The rescue of Jewish women by the Sisters of the Studite Rule during the Holocaust

The story of the rescue of Jewish women by the Sisters of the Studite Rule belongs to the lesser known pages of the Holocaust history in Ukraine. The issue involves many other female orders and congregations of the Greek Catholic Church as well. The subject, considered from this perspective, is paradoxical – in fact the activity of the Studite nuns provides a most promising area of research because of its source base and contemporary references in the works of Ukrainian historians. The reason for this is that the rescued were primarily adults who left testimonies. Even though other congregations were larger in number and had better material resources, they hid children of a very young age who remembered very little. This is why we have a paucity of recollections.

Mother Yosyfa (Witer), the Abbess of the Sviato-Pokrovskiy (Holy Protection) monastery, played a leading role in providing Jewish women with a place to hide. By the authority granted to her, she utilized virtually all the affiliated houses to shelter Jews. She also personally played an active role in developing plans for hiding Jews and in this way implementing the vision of Metropolitan Andrew Sheptytskyi and personally supervised the care of those entrusted to her. It is noted that the Abbess was notable for her deep empathy for the victims' situation and for her attempts to support them.

It is stated that the most vivid recollections were left by Faina Lacher (who later joined the Sisters of the Studite Rule and became Schema-nun Maria), Neham Kagane and Lili Stern-Pohlmann. They left detailed descriptions of their pre-war lives, life in the ghetto, escape from the ghetto and final rescue in their memoirs. It is emphasized that the fact that they left written accounts and testimonies in their lifetimes is of great importance, as it allows to approach their stories from a historic perspective.

In summary, we may claim that the subject of the Greek Catholic Church's female congregation's hiding of Jewish women during the Holocaust warrants further research. It is a complex subject that requires thorough archival investigation coupled with modern Holocaust research methodology. But

it is very necessary. It will offer a broader look at the response of the Greek Catholic Church to the needs of the Holocaust victims.

Keywords: The Sisters of the Studite Rule, Jews, women, the Holocaust, hiding

Зі здобуттям незалежності України почалося активне вивчення історії Української греко-католицької церкви ХХ ст. Проте досі немає досліджень про порятунок євреїв різними жіночими згромадженнями, зокрема, Згромадженням сестер Пресвятої Родини; Згромадженням сестер Милосердя св. Вінкентія Поля; Згромадженням сестер св. Йосифа; Товариством сестер ім. св. свящмч. Йосафата; Згромадженням сестер служебниць; Монастирями Студійського уставу; Монастирями Чину св. Василя Великого.

У нашій статті зупинимося на ролі монахинь Студійського уставу в порятунку єврейських жінок.

Першими про акцію порятунку євреїв, ініційовану митрополитом Андреем Шептицьким, почали розповідати самі врятовані. Йдеться передовсім про Курта Левіна, рабина Давида Кагане та ін., які подавали запити до Яд Вашему з пропозицією надати учасникам цієї акції звання Праведника народів світу. Станом на сьогодні з усіх сестер студиток такого звання удостоєна лише одна – мати Йосифа (Олена Вітер, 1904–1988). Більш ґрунтовні студії питання почалися аж у 2000-х рр. Знаковою в цьому плані стала книга “Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання” Жанни Ковби [6, с. 144–145]. У ній авторка вперше окреслила участь монахинь Студійського уставу в допомозі євреям. Проте в подальшому дослідження ролі черниць у порятунку єврейських жінок не знайшли свого продовження. Причиною цього є стан джерельної бази питання. Жіночі згромадження рятували переважно дітей 1–7 років. Після війни ці діти були віддані в дитячі сиротинці або ж передані новим батькам. Через вікові особливості пам’яті травматичні епізоди дитинства забулися або стали зовсім короткими уривчастими споминами. Значних за обсягом, розгорнутих спогадів про пережите, які були написані й опубліковані тими, кого свого часу рятували студити, надзвичайно мало [10; 17; 19]. І все ж тема має перспективу, що, однак, вимагає клопіткої наукової праці та тривалих пошуків.

Метою статті є висвітлення акції порятунку єврейських жінок черницями Студійського уставу під час Голокосту на прикладі історій Фаїни Ляхер, Нехами Кагане, Лілі та Цецилії Штерн.

Методологія дослідження базується на принципах історизму й наукової об’єктивності. У роботі використано методи компаративістики, усної історії, текстурального аналізу, контент-аналізу.

Найбільш яскраві спогади про переховування залишили Фаїна Ляхер (згодом сама приєдналася до сестер студиток і стала схимонахиною Марією), Нехами Кагане, Лілі Штерн-Польманн. У своїх оповідах вони досить детально описали власне життя до війни, перебування в гетто, втечу з нього й обставини та перебіг порятунку. Важливим аспектом є те, що протягом свого життєвого шляху вони дали по декілька свідчень. Це дозволяє поглянути на їхні історії з різних часових ракурсів.

Наукова новизна обраного питання полягає насамперед у формулюванні та розробці теми як самостійної й цілісної дослідницької проблеми. Особливо це актуально в

контексті того, що в сучасній історіографії немає остаточно сформованого погляду на участь жіночих згромаджень у порятунку єврейських жінок під час Голокосту.

Початок акції порятунку євреїв митрополита Андрея Шептицького. Події німецької окупації Галичини стали великим моральним викликом для єпископату, парафіяльного духовенства й чернецтва Галицької митрополії Греко-католицької церкви. В умовах терору та геноциду проти єврейського народу духовний провід найбільшої східної католицької Церкви того часу опинився перед вибором моделі поведінки в ситуації щоденного бачення зла націонал-соціалістичної тоталітарної системи.

Першість у висвітленні власного ставлення до німецької політики остаточно-го “розв’язання єврейського питання” належала главі ГКЦ митрополиту Андрею Шептицькому (1865–1944). Предстоятель Церкви з перших днів окупації висловлював чітку й виважену позицію щодо майбутніх міжнаціональних та міжрелігійних стосунків на щойно залишених радянською армією й адміністрацію територіях.

Із наростанням утисків, погромів та вбивств євреїв у Львові митрополит починає видавати серію пастирських послань, в яких закликає вірних своєї Церкви не брати участі в діях, які несуть у собі ненависть і шкоду людині. Серед найважливіших із цих звернень є декрет “Не убий” і правила до декрету “Про п’яту Божу заповідь” [5, с. 541–550]. Як влучно зауважив канадський історик українського походження Андрій Кравчук, таким чином очільник Церкви “засудив усі форми вбивства, включаючи наймане політичне вбивство, братовбивство та самогубство. У пастирському посланні немає безпосередньої згадки про винищення євреїв, але час написання цього палкого звернення стосовно святості людського життя не залишає сумнівів, що в ньому засуджується політика геноциду разом з іншими формами вбивства” [7, с. 256].

У серпні 1942 р. митрополит Андрей, під впливом “великої” акції у Львові, переходить до систематичного порятунку всіх євреїв, які просять у нього допомоги. Архиєрей створює з представників духовенства й монашества координаційну групу, завданням якої є полагодження практичних проблем задуму. Важливе місце в роботі цієї групи посідають черниці, яким доручено опіку над єврейськими жінками та дівчатками.

Найбільш численними серед цих монахинь виявилися саме сестри студитки, багатовікові традиції спільноти яких були відновлені щойно у 20-х рр. XX ст. Найяскравішою їхньою представницею в координаційній групі стає ігуменя Святопокровського монастиря Студійського уставу, вже згадана мати Йосифа (Вітер). Власне вона й дає згоду митрополитові взяти на відповідальність студиток опіку над єврейськими дівчатками, про що говорить на нараді за присутності ігумена Святоуспенської лаври Студійського уставу ієромонаха Климентія (Казимира Шептицького, 1869–1951) у серпні 1942 р. Ця нарада була скликана главою ГКЦ після відвідин його рабинами Давидом Кагане (1903–1998) і Кальманом Хамейдесом (1902–1942). Під час зустрічі з предстоятелем вони попросили про переховування єврейських дітей, батьків яких німці вбили і яким також загрожувала загибель. Митрополит погодився, а провід студитського чернецтва постановив узяти на себе організаційні питання.

Даючи згоду на цю ризиковану пропозицію, мати Йосифа (Вітер) виходила з тих реалій, у яких вона жила. На той момент студиткам, після нищення й закриття їхніх

монастирів та дочірніх домів у 1939–1941 рр., вдалося досить швидко відновити свою передвоєнну власність і монаше життя в ній. Тому сестри були готові прийняти в себе єврейських дітей. До 1939 р. вони мали доволі розбудовану мережу сиротинців [12, с. 87, 187–188]. У дні німецької окупації вони продовжили займатися сиротами у своїх відновлених притулках. Саме туди вони скеровували дітей, яких їм передавав митрополит Андрей.

Перші групи єврейських дівчаток вирушили до своїх місць укриття вже невдовзі по нараді в архимандрита Климентія (Шептицького). Їхнім перевезенням зайнявся особистий водій митрополита Андрея Іван Гірний, використовуючи для цього автомобіль предстоятеля Церкви [14, с. 7].

У системі переховування, яку створили студитки, основним став Святопокровський монастир у с. Якторів. Саме в цій чернечій обителі були тоді найбільш вигідні умови для проживання й маскуванню єврейських дітей.

Річ у тім, що навесні-влітку 1942 р. в Галичині був голод, викликаний наслідками осінньої повені 1941 р. та високими “контингентами”, які накладала окупаційна влада на місцеве селянство [9, с. 294–304]. Особливо потерпало через це Прикарпаття. Український центральний комітет, щоб якось зарадити проблемі, відіслав п’ятдесят хлопчиків та дівчаток до сиротинців Святоуспенської Унівської лаври та Святопокровського монастиря. Хлопців забрали студити, а дівчаток – студитки [3, с. 323]. Так єврейські діти, які теж опинилися в цих сиротинцях, потрапляли в середовище немісцевих дітей, котрі прибули сюди з різних місцевостей, здебільша Станіславівщини. Це дозволяло їм залишатися не надто помітними для місцевих мешканців. І хоча згодом у Якторові все одно дізналися про переховування черниціями євреїв [1], але жодних доносів владі стосовно цього не було.

Переховування Фаїни Ляхер. Сестри Святопокровської обителі монастиря рятували не тільки єврейських дітей, а й молодих жінок. Показовим прикладом, щоправда з дещо незвичним кінцем, була історія Фаїни Ляхер (1917–2005). Вона походила з родини заможних перемишлянських євреїв. Після втечі з гетто у квітні 1943 р. жінка спершу переховувалася в українській родині Чабан в с. Унів. Коли її рятівники зрозуміли, що в селі здогадуються про їхню таємну діяльність, Фаїну було переправлено у грудні 1943 р. до дочірнього дому сестер студиток в Уневі. Там вона мешкала разом з трьома монахинями [20].

Упродовж цього часу в неї визріло тверде бажання стати черницею. Молода жінка написала відповідного листа ігумені матері Йосифі (Вітер) і та вирішила прийняти її до новіціату при Святопокровському монастирі в Якторові. На Великдень 1944 р. Ф. Ляхер переселилася з Унева до цього чернечого осередку й розпочала перші кроки у своєму монашому служінні [11, с. 138–144].

Життя Фаїни Ляхер у монастирі було непростим. Адже, належачи колись до багатой родини, вона зовсім не мала навичок ведення сільського господарства. Сестра Хризантія (Марія Гнатів, 1924–2014) згадувала: “Сестра Андрея (Лищишин), відповідальна за стайню, наказала Анні (хресне ім’я Ф. Ляхер. – Ю. С.) позбирати яйця, що кури нанесли під жолобом корів. Анні було дуже страшно, бо корови фиркали ногами, хвостами відганяли настирливих мух. Злякавшись, Анна не наважилась од-

разу виконати розпорядження. Сестра Андрея посварила її і запевнила, що їй нічого не станеться. Іншим разом вона сказала Анні занести відро з їжею до кучі, для великої свині. Анна тільки вступила ногою до кучі, як свиня тут же своїм рилом захрюкала біля її босих ніг. Дівчина дуже налякалася, але сповнила наказ” [15, с. 19].

На Різдво Матері Божої 1944 р. відбулися обличини Фаїни. На них вона отримала нове ім'я – Марія. Протягом усіх наступних десятиліть вона була монахинєю Студійського уставу. Померла в 2005 р. у Святопокровському монастирі. Але не в Якторові, а у Львові, де цей чернечий осередок було відновлено як матірну обитель після виходу ГКЦ з підпілля.

Переховування Нехами Кагане. Укривали студитки євреїв і у Львові. Така допомога надавалася передовсім у студитському монастирі на вул. Убоча, 4 та захисті сиріт на вул. Таборській, 55.

Вказану щойно обитель в роки німецької окупації населяло 16 черниць [13, с. 46]. Їм доводилося мати справу з різними випадками. Найпоследовніше, на основі різних джерел, можна простежити долю двох жінок із двома дівчатками.

Одна з них була дружиною рабина Д. Кагане – Нехама. Вона з'явилася в цьому монастирі після втечі з львівського гетто 1943 р. Жінку забезпечив фальшивими “арійськими” документами та справжнім рекомендаційним листом до ігумені ієромонах Климентій (Шептицький) [16, с. 110]. Незабаром після прибуття на вул. Убоча, 4 вона була переведена до обителі сестер студиток у Брюховичах, що під Львовом.

Властиво саме там вона й пройшла повноцінний етап адаптації до нового світу. Про те, як зазвичай відбувалася така адаптація, свідчить історія Курта Левіна (1925–2014). Згідно з його розповіддю, цей період свого життя, що тривав восени 1942 р., він провів як новик Святоіванівської лаври Студійського уставу. Адаптуватися йому допомагав ієромонах Тит (Тимофій Процюк, 1909–1994), навчаючи української й церковнослов'янської мов, звичаїв та особливостей життя в чернечій спільноті. У вільний час Курт читав українські книжки, яких було вдосталь, оскільки Лавра мала чудову бібліотеку [18, с. 137].

На відміну від К. Левіна, Давид Кагане у своїх спогадах не зазначає, хто конкретно зі студиток займався адаптуванням його дружини у Брюховичах. Рабин лише лаконічно підсумовує: “Вона вивчила українську і познайомилася з новим оточенням, у якому вона тепер мала жити, з людьми, звичаями і можливими небезпеками. Її забезпечили справжніми, надійними “арійськими” документами. Поступово вона звикла до життя несврейського світу, до вулиць, навіть, наважувалася виходити одна без супроводу” [16, с. 190].

Незважаючи на успіх адаптації до нового життя, сестри були дуже обережними. У монахів та монахинь Студійського уставу під час переховування євреїв існувала практика постійної ротації та переміщення довірених їм людей, що мала на меті запобігти розкриттю таємниці. Ця практика поширювалася і на дорослих, і на дітей.

Подібна доля переїздив, тільки в міському просторі, спіткала і Н. Кагане. Її чоловік з цього приводу пише: “У березні 1943 року моя дружина покинула Брюховичі. Занадто довге перебування на тому самому місці було ризиковане. Повернувшись до Львова, вона якийсь час жила в монастирі на вул. Убоча, потім почала працювати

в центрі догляду за дітьми на вул. Островського. Весь цей час моя дружина підтримувала тісний контакт із ігуменею Йосифою, часто з нею бачилася та одержувала через неї відомості про свою дочку і чоловіка. Вона знала, що я живий і перебуваю в надійному місці, але не знала, де саме” [16, с. 19–20].

У дні переховування між матір’ю Йосифою (Вітер) і Нехамою Кагане склалися теплі міжособистісні стосунки. У розмові із журналістом Лео Гейманом рабин Давид сказав: “... вона спала в келії ігумені, ходила до церкви і так два роки її не викрили і не схопили” [4, с. 12].

Переховування Лілі та Цецилії Штерн. Лілі Штерн народилася 29 березня 1930 р. у Львові в сім’ї банківського службовця Філіпа й Цецилії Штерн. Проте до 31 серпня 1939 р. родина мешкала у Кракові. Батьки Лілі за політичними поглядами були сіоністами, розмовляли івритом, якого навчили і своїх дітей, та готувалися переїхати до Землі Ізраїлю. Однак зреалізувати цю мрію не встигли. Перед вибухом Другої світової війни родина переїхала до Львова. Мати Лілі почала заробляти на життя пошиттям одягу на замовлення. Згодом це ремесло стане фактором порятунку для неї та її доньки [21].

Коли радянські війська й адміністрація в 1941 р. відступали зі Львова, Філіп Штерн мав змогу приєднатися до них, але свідомо відмовився. За німецької окупації він офіційно працював столяром і, відповідно, був забезпечений надійними документами. Під час “серпневої акції” 1942 р. відправив дружину з дочкою в укриття, а сам, упевнений у своїх документах, залишився із сином Аріелем. Та всупереч очікуванню, чоловіка з хлопчиком схопили й відправили до табору смерті в Белжеці, де вони загинули [21].

Цецилія й Лілі Штерн пережили цю акцію. Перебували й надалі в гетто разом із батьками Цецилії. Остання добре знала німецьку мову і продовжувала шити одяг для німецької цивільної адміністрації. В один з днів “листопадової акції” 1942 р. ввечері, коли Цецилія була поза межами гетто, Лілі втекла в самій лише піжамі до матері. Дівчинка почула, що навіть документи про офіційне працевлаштування вже не будуть діяти, і вона дуже хотіла попередити маму, щоб не поверталася назад. Штернів взялася переховувати дружина офіцера СС Ірмгард Вітт. У такий самий спосіб вона допомагала й трьом членам родини з прізвищем Подошин. Коли 1943 р. пані Вітт виїжджала зі Львова, Подошини порадили Штернам звернутися по допомогу до митрополита Андрея. І ті пішли до митрополичих палат, де очільник ГКЦ прийняв жінку й дівчинку й узяв їх на переховування. Наступного дня їх перевели до студиток на вул. Убоча, 4. Лілі Штерн стала тепер Лідією Островською, а її мати – Юлією Попович. Через неволоніння українською мовою Цецилія була змушена вдавати глухоніму. У сиротинці при монастирі Лілі зустріла й інших єврейських дівчат. Як потім напише у спогадах, вона відразу зауважила в цьому притулку для сиріт двох юних єврейок, одну з яких знала, бо ходила з нею до школи. Це була Зося Нахт (Ірина Шпунар). Проте обидві дівчинки вирішили поводитися наче незнайомі. Коли ж сестра Анастасія представила Лілі як нову “сирітку” і запитала, хто готовий ділитися ліжком з нею, бо того вечора місць для спання бракувало, Зося відразу підняла руку. Лежачи на постелі, Зося тихенько навчала Лілі, як себе

поводити, що можна говорити, а чого не можна, і що краще й далі не говорити про своє колишнє знайомство [21].

Окрім матері Йосифи, Л. Штерн часто згадувала сестру Анастасію. Але поки що ідентифікувати цю монахиню не вдається. У Пом'янику Святопокровського монастиря про неї немає ані слова. Імовірно, з плином часу Лілі забула ім'я однієї зі своїх рятівниць [21].

На вул. Убоча, 4 Штерни перебули до кінця німецької окупації. Потім виїхали до Польщі, а пізніше до Великобританії. Лілі Польшманн-Штерн померла в Лондоні 2021 р.

Переховування єврейських жінок черницями Студійського уставу належить до маловідомих сторінок історії Голокосту в Україні. Ця проблема поширюється і на інші жіночі Згромадження та Чини Греко-католицької церкви. Якщо підходити до цього питання з того боку, то тут маємо парадокс – власне сестри студитки мають найкращу перспективу дослідження, джерельну базу і поточні згадки у працях українських істориків. Причиною цього є спогади врятованих. Багато з них були зрілого віку. Натомість інші Згромадження, які були чисельнішими за сестер студиток, мали більшу матеріальну базу для укриття, переховували здебільшого дітей дуже малого віку. Через це маємо так мало спогадів, а подекуди вони взагалі є відсутні.

У порятунку єврейських жінок студитками провідну роль відіграла мати Йосифа (Вігер), ігуменя Святопокровського монастиря. Маючи необхідні повноваження, вона залучила практично всі дочірні доми до укриття євреїв. Сама також брала активну участь у реалізації задуму митрополита Андрея Шептицького, здійснюючи особистий догляд за довіреними їй людьми.

У підсумку ствердимо, що тема переховування євреїв жіночими згромадженнями ГКЦ потребує подальшого дослідження, що передбачатиме клопітку архівну працю. Її вивчення допоможе ширше подивитися на позицію різних спільнот Греко-католицької церкви щодо Голокосту. Її вивчення допоможе ширше подивитися на позицію різних спільнот Греко-католицької церкви щодо викликів Голокосту.

1. Архів Свято-Успенської Лаври. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1: DVD L008. Інтерв'ю з Богданом Гнатівим, 1929 р. н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області.

2. Архів Свято-Успенської Лаври. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2: Свідчення Натана Левіна від 12 серпня 1994 р.

3. Винницька І. “Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді”: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). *Україна Модерна*. 1999–2000. № 4–5. С. 319–342.

4. Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*. 1984. Листоп.-груд. № 11–12. С. 11–13.

5. Декрет Митрополита Андрея “Не убий” і правила до декрету “Про п'яту Божу заповідь”. *Шептицький А. Пастирські послання 1939–1944 рр.* / упоряд. Гайова О., Тереховський Р. Львів: АРТОС, 2010. Т. 3. С. 541–550.

6. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв'язання єврейського питання”. Київ: Дух і Літера, 2009. 296 с.

7. Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 /* упоряд. Ковба Ж. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 248–281.

8. Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. Львів: Свічадо, 2007. 478 с.
9. Луцький О. Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 – влітку 1942 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. Київ, 2011. Вип. 16. С. 294–304.
10. Ротфельд А. Д. У тіні. 12 розмов з Марціном Войцеховським. Львів: Літопис, 2012. 258 с.
11. Скіра Ю. Переховування Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського Уставу під час Голокосту. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 138–144.
12. Скіра Ю. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост. Київ: Дух і Літера, 2019. 276 с.
13. Список греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). Львів: Накладом греко-католицького митрополичого ординаріату, 1944. 48 с.
14. Спогади Івана Гірного. *Високий замок*. 1997. 12 верес. С. 7.
15. Схм. Хризантія (Гнатів). Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). *Наш монастир*: тематич. зб. Святопокровського монастиря Студійського Уставу. 1999. Вип. 4. С. 8–27.
16. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кагане. Київ: Дух і Літера, 2003. 267 с.
17. Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. Wethersfield, 2012. 286 p.
18. Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2011. 188 s.
19. Rotfeld A. D. Obcy wśród swoich. *Znak*. № 749. 2017. S. 40–50.
20. The USC Shoah Foundation Institute’s Visual History Archive. URL: <https://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=48746&returnIndex=0>.
21. The USC Shoah Foundation Institute’s Visual History Archive. URL: <https://vha.usc.edu/viewingPage?testimonyID=16322&returnIndex=0>.

References

1. Arkhiv Sviato-Uspenskoï Lavry, f. 15, op. 1, spr. 28, t. 1, DVDL008: Interview with Bohdan Hnativym, 1929 r. n., vid 5.10.2016, s. Yaktoriv, Zolochivskoho raionu, Lvivskoi oblasti [Interview with Bohdan Hnativ, b. 1929, from 5.10.2016, village of Iaktoriv, Zolochivskoho raionu Lvivskoi oblasti] (in Ukr.).
2. Arkhiv Sviato-Uspenskoï Lavry, f. 15, op. 1, spr. 14, t. 2: Svidchennia Natana Levina vid 12 serpnia 1994 r. [Testimony of Natan Levin from 12 August, 1994] (in Ukr.).
3. Vynnytska, I. (1999-2000). “Zhyva istoriia ukrain skykh politychnykh emihrantiv v Kanadi”: intervii z bratom Lavrentiiem (Kuzykom) [“Living history of Ukrainian political emigrants in Canada”: interview with Brother Lavrentiy (Kuzyk)], *Ukraina Moderna*, (4–5), 319–342 (in Ukr.).
4. Heiman, L. (1984). Zabuta epopeia hrafa Sheptytskoho [The forgotten epic of Count Sheptytsky], *Women’s world*, (11–12), 11–13 (in Ukr.).
5. 2010). Dekret Mytropolyta Andreia “Ne ubyi” i pravyla do dekretu “Pro piatu Bozhu zapovid” [Decree of Metropolitan Andrey Sheptytsky “Do not kill” and the rules to the decree “On God’s Fifth Commandment”], *Sheptytskyi A. Pastyrski poslannia 1939–1944 rr.*, Lviv, (3), 541–550 (in Ukr.).

6. Kovba, Zh. (2009). Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naselennia Skhidnoi Halychyny v roky “ostatochnoho rozviazannia yevreiskoho pytannia” [Humaneness in the pit of hell. The behavior of the local population of Eastern Galicia during the years of the “final solution to the Jewish problem”], Kyiv (in Ukr.).
7. Kravchuk, A. (2003). Sotsialne vchennia ta diialnist Mytropolyta Andreia Sheptytskoho pid chas nimetskoï okupatsii [Social doctrine and activity of Metropolitan Andrey Sheptytsky during the German occupation], *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Dokumenty i materialy 1941–1944*, Kyiv, 248–281 (in Ukr.).
8. Levin, K. (2007). Mandrivka kriz iliuzii [Journey through illusions], Lviv (in Ukr.).
9. Lutsyi, O. (2011). Suspilna dopomoha zhyteliam Prykarpattia (voseny 1941 – vlitku 1942 rr.) [Social assistance to the residents of Prykarpattia (Fall, 1941 – Summer 1942)], *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: zb. st.*, (16), 294–304 (in Ukr.).
10. Rotfeld, A. D. (2012). U tini. 12 rozmov z Martsinom Voitsekhovskym [In the shadows. 12 conversations with Marcin Wojciechowski], Lviv (in Ukr.).
11. Skira, Y. (2017). Perekhovuvannia Fainy Liakher monakhamy ta monakhyniamy Studiiskoho Ustavu pid chas Holokostu [The Sheltering of Faina Lacher by the monks of the monks and nuns of the Studite Rule during the Holocaust], *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, (25), 138–144 (in Ukr.).
12. Skira, Y. (2019). Poklykani: monakhy Studiiskoho Ustavu ta Holokost [They Were Called Upon: the Monks of the Studite Rule and the Holocaust], Kyiv (in Ukr.).
13. (1944). Spys hreko-katolytskoho dukhovenstva Lvivskoi arkhieparkhii (stan z dnia 1 sichnia 1944 r.) [List of Greek-Catholic clergy of the Lviv archeparchy (status from 1 January 1944)], Lviv (in Ukr.).
14. (1997). Spohady Ivana Hirnoho [Memoirs of Ivan Hirnyi], *Vysokyi zamok*, 12 veres., 7 (in Ukr.).
15. Skhm. Khryzantiia (Hnativ). (1999). Istoriia Sviatopokrovskoho monastyria Studiiskoho Ustavu na osnovi spohadiv yii uchasykiv pro pershu ihumeniu maty Yosyfu (Viter) [The History of the Sviato-pokrovskiy monastery of the Studite Rule on the basis of the memories of its participants regarding the first abbess Mother Josefa (Viter)], *Nash monastyr: tematychny zb. Sviatopokrovskoho monastyria Studiiskoho Ustavu*, 1999, (4), 8–27 (in Ukr.).
16. (2003). Shchodennyk Lvivskoho hetto. Spohady rabyna Davyda Kahane [Diary of the Lviv ghetto. Memoirs of Rabbi David Kahane], Kyiv (in Ukr.).
17. Chameides, L. (2012). Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times, Wethersfield (in Eng.).
18. Lewin, K. (2011). Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. [I survived. “The Saga of St. Yura”, written in 1946], Warszawa (in Pol.).
19. Rotfeld, A. D. (2017). Obcy wśród swoich, *Znak*, (749), 40–50 (in Eng.).
20. The USC Shoah Foundation Institute’s Visual History Archive. Retrieved from <https://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=48746&returnIndex=0> (in Eng.).
21. The USC Shoah Foundation Institute’s Visual History Archive. Retrieved from <https://vha.usc.edu/viewingPage?testimonyID=16322&returnIndex=0> (in Eng.).